

ISSN 0350–185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

КЊ. LXXI, СВ. 3–4

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горјан-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина Ј. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Слободан Павловић,
др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска, др Анајолиј Турилов,
др Викјор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД

2015

ANNA KRETSCHMER*

Universität Wien

Institut für Slawistik

О ПИТАЊИМА СЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИЧКО-КУЛТУРНОГ
ИДЕНТИТЕТА (ПРАВОСЛАВНИ СЛОВЕНИ ВАН
ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ)

Рад се ослања на концепцију тзв. Православне Славије као јединственог (у погледу писмене, хришћанске културе) културног ареала који је обухватао све православне словенске земље а и Румуне, и то од момента када су оне примале хришћанство из Византије и до у ново доба. У центру пажње рада стоји, међутим, не јединство писмене културне парадигме, већ културна диференцијација унутар Православне Славије. Она се показује на примеру четири енклавне ситуације – када су се одређени контингенти православних Словена за дуже време налазили у иноверном, иноконфесионалном и/или иноетничком окружењу, и то у предстандардно и донационално доба. Поставља се и питање неопходности разрађивања адекватног и, пре свега, упоредног приступа грађи, који се ту сматра као начелно адекватнији од уобичајеног приступа у историјској славистици у појединим националним границама садашњости. Место тога предлаже се спровођење анализе на основу реконструисане слике света и самосазнања у истраживаним регионима и епохама.

Кључне речи: Slavia Orthodoxa – (ауто)перцепција човека и друштва – донационални период – заједница у дијаспори.

Тематика идентитета појединца и социјума у историјској славистици прилично је нова, а њој се обично прилази у сразмерно уским границама савремених националних држава и друштава. Те границе се, при томе, неретко – неисторијски и механистички – пре-

* anna.kretschmer@univie.ac.at

носе на прошлост. Такав приступ је наслеђе Словенског националног препорода и глобалног контекста у којем је тај био покренут, а у којем се формирала и словенска филологија, наиме романтизма. Даље, питању идентитета у славистици обично се приступа из угла само или претежно језичког идентитета – полазећи при томе од постулата (који је сам по себи исправан) да је језик један од најважнијих обележја, критеријума (само)идентификације човека и друштва. Језик, свакако, одувек је био један од централних параметара за (само)идентификацију људи – али он је у прошлости, изгледа, ипак имао други статус но што има данас. У прошлости, у доба када се етничка (а камоли национална!) самосвест није још била развила, за (само)опредељење човека и социјума од знатно већег значаја биле су, вероватно, ознаке, критеријуми локалне и верске припадности. Питало се, наиме, пре свега: „Одакле си / сам?“ одн. „У коју цркву идеш / идем?“ То потврђују и резултати наших вишегодишњих истраживања.¹

Да се човек преднационалног доба идентификовао претежно према својој (а *ex negativo* – према туђој) верској припадности убедљиво показује, по нашем мишљењу, концепција тзв. Православне Слације као јединственог (у погледу писмене цивилизацијске културе) ареала. Ту концепцију су пре више од пола века у научни дискурс увела двојица великана историјске славистике, Никита Толстој (Толстой 1961) и Рикардо Пикио (Риссио 1962). Али она ни данас не спада у општеприхваћене, јер, као што смо већ поменули, конвенционална истраживања историје словенских култура и писмених традиција претежно се спроводе у – данашњим – националним (етничким) границама. Тиме се, међутим, искључује оно што је неопходно за сваку адекватну анализу – контраст, упоређење.

Предност концепције Православне Слације као хомогеног културног простора управо се, по нашем мишљењу, састоји у њеној начелно наднационалној и наддржавној суштини. Стога је и сасвим разумљиво да се у фокусу проучавања овог заједничког културног простора у границама поменуте концепције досада претежно налазило оно заједничко, инваријантно за целокупан тај ареал. То, по нашем мишљењу, представља, свакако, адекватнији приступ проучавању прошлости словенског света у упоређењу с конвенционалним,

¹ Веома занимљиву грађу за реконструкцију сазнања и самосвести пружају радови у оквиру тзв. микроисторије – уп. за српску ситуацију серију „Приватни живот у српским земљама“ (Марјановић-Душанић, Поповић 2004; Фотић 2005; Поповић, Тимотијевић, Ристовић 2011).

националним приступом грађи. Не поричући нимало постулат културне хомогености Православне Слатије – као ни само суштинско јединство писмене, хришћанске културе овог ареала – сматрамо ипак да је време да се научни интерес обрати и варијацији унутар Православне Слатије, њеној унутрашњој диференцијацији, специфици у развојним процесима у појединим њеним регионима одн. у појединим епохама и сл. Веома занимљиво тло за такву врсту истраживања представљају, по нашем мишљењу, они региони православног словенског света који су дуже време били под туђом влашћу односно припадали несловенским и/или неправославним државама. Њихово становништво у таквом окружењу обично је имало статус мањина. За таква истраживања од нарочитог је значаја питање да ли је и како мањински статус утицао на културно-језички (само)идентитет тих православних Словена. У случајевима када се том приликом долазило до поделе изворног говорног подручја дотичног етноса, важно је и проучавање ситуације након уједињења (уколико се оно догодило). Покушаћемо у току даљег излагања да прикажемо такав методолошки приступ на примеру следећа четири случаја (у хронолошком редоследу):

- (1) Источнословенске земље под монголском (татарском) владавином (око 1240–1480).
- (2) Источнословенске земље у саставу Велике кнежевине Литваније, касније литванско-пољске краљевине (14–17. в.).
- (3) Православни Јужни Словени у Османском царству (к. 14–19. в.).
- (4) Православни Јужни Словени у Аустријском царству (к. 17. в. – 1918).

Ове четири ситуације нису досада биле предмет упоредног проучавања. Покушаћемо на њиховом примеру да прикажемо методологију једне такве анализе – за свако подручје понаособ као и за упоредни приступ. У статусу радне хипотезе предлажемо следећу прелиминарну листу дистинктивних ознака (параметара анализе):

- (1) Подела матичне територије.
- (2) Статус мањине.
- (3) Иноверно окружење.
- (4) Покушаји асимиловања (језичког, верског, културног) од стране доминантног етноса / државе.
- (5) Механизми противљења таквом асимиловању.

Од централног значаја је овде питање параметара (само)опредељења као и њихова хијерархија. Нажалост, таква питања прилично

ретко се постављају у истраживањима. На основу резултата сопствених истраживања, као што је већ поменуто, ипак можемо да за донационални период развоја, барем као радну хипотезу, постулирамо доминанту не етничке, већ конфесионалне и регионалне припадности. Језик при томе – језик усмене свакодневне комуникације (идиом, матерњи говор, дијалекат) – у преднационално доба представљао је, вероватно, ознаку подређеног степена, односно улазио је као компонента у састав регионалног параметра самосазнања и идентитета. Истовремено, донационални књижевни језици (боље рећи: језици дотичне писмене традиције) обично су имали веома уску социјалну базу, али се њима истовремено служило на више етничких подручја. Другим речима, то су биле писмене манифестације језика у употреби образоване елите више друштва и више етноса. Често су то били истовремено и језици цркве, вере. Важна запажања за израду методолошке базе за приступ проучавању таквих старијих писмених форми језика пружају радови Прашке лингвистичке школе из међуратног периода, нажалост, недовољно запажени у послератној славистици (HAVRÁNEK 1963, JEDLIČKA 1978; уп. так. KRETSCHMER 1986).

За Православну Славију карактеристична је језичка ситуација диглосије у схватању Ч. Фергусона (FERGUSON 1959) и Бориса Успенског (УСПЕНСКИЙ 1983), тј., коегзистенција двају језичких супсистема који се налазе у међусобном односу комплементарне функционалне дистрибуције. Другим речима, сфере употребе оба супсистема – црквенословенског дотичне локалне редакције у писменој употреби и локалног идиома, урбаног коинеа, говора² – стриктно су подељене, чиме се искључује ситуација њихове коегзистенције у истој функцији, а тиме и њихова конкуренција, која увек води доминацији једног од супсистема и потискивању другог (уп. и Толстој 1982). Диглосија, зато, за разлику од обичног билингвализма, представља веома стабилну језичку ситуацију – у православној Славији таква симбиоза двају језичких супсистема могла је да траје вековима (уп. так. KRETSCHMER 1994).

Истраживања посвећена тзв. спољној историји језика – тј., историји писмених манифестација језика за разлику од унутрашње, иманентне историје језика – још увек не поседују ни развијене и општеприхваћене методологије, ни адекватан теоријски апарат. Они

² Питање тзв. пословног језика захтева посебан третман и једно је од подручја за проучавање унутрашње језичке диференцијације унутар Православне Славије.

се, међутим, дају разрађивати на бази емпиријских истраживања – барем у статусу радних хипотеза. При томе су дозвољене и одређене априорне претпоставке. Такав методолошки приступ засниван је на начелима тзв. херменеутичког круга немачке школе филозофије језика (уп. STEGMÜLLER 1975). При томе се, на основу знања света која поседује сам истраживач (као институција, субјекат анализе) и уз коришћење његове интроспекције, постулира листа одређених радних претпоставки, која се, затим, проверава на корпусу. При истраживању историје писмених традиција то је обично текстовни корпус, тј., сачувани текстови одређене епохе, одређеног региона, одређене жанровске припадности и сл. За адекватно истраживање културно-језичког идентитета и његових параметара у друштвима у прошлости (што укључује и реконструкцију (само)свести и слике света појединаца и дотичног друштва) то, међутим, није довољно. Стога наш корпус сачињавају различити извори – поред текстовне грађе из одређених периода и региона, то су и историјски извори, како примарни (нпр., сведочанства странаца који су посећивали те регионе), тако и секундарни (тј., сопствена историјска истраживања). На основу емпиријске провере претпоставки и радних хипотеза, листа прелиминарно формулисаних, априорних параметара анализе доследно се даје модификовати и конкретизовати. Наш модел анализе ослања се како на већ поменуте радове Прашке лингвистичке школе, тако и на концепције и радове Александра Исаченка (ISSATSCHENKO 1975, 1980, 1983), Никите Толстоја (Толстой 1962, 1963, 1978, 1979, 1982, 1988а, 1988б, 1988в, 1997), Дмитрија Љихачова (Лихачев, 1963, 1968), Бориса Успенског (УСПЕНСКИЙ 1983, 1985, 1987, 1994а, 1994б), Рикарда Пикија (Риссио 1962, 1991; Пиккио 2002, 2003) и Виктора Живога (Живов 1988, 1990, 1995, 2002) – као и на сопствена вишегодишња истраживања на тлу православне словенске писмености (КРЕЧМЕР 1995, 1997, 1998, 1999; КРЕТШМЕР 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1999а, 1999б, 2001, 2002, 2004, 2005, 2008).³

Источнословенске земље под монголском (татарском) владавином (око 1240–1480)

Монголски освајачи само за неколико година (1223–1240) успели су да освоје земље некада снажне и угледне Велике Кијевске кнежевине. Из више разлога (поред осталог, одсуство мајоратног

³ Уп. и занимљиве прилоге у Литаврин, Иванов 1989.

наследног принципа од оца ка најстаријем сину) кијевска држава у 13. в. није имала снажне централне владе, стога страни освајачи готово и нису наишли на неки организован и одлучан отпор и могли су да један по један освајају градове и регионалне кнежевине као и да себи потчине готово све источноевропске земље – сем Новгорода и Пскова на северу и оних земаља које је преузела снажна Велика Литванија. Ако се горе наведени радни параметри примене на ову ситуацију, добијамо следеће резултате:

(1) Подела матичне територије – *не*: Страни освајачи потчинили су себи готово целокупно источнословенско говорно подручје – тек неколико деценија касније, током експанзије Велике Литванске кнежевине долази до поделе тог подручја. Сем тога, једино град-република Велики Новгород на северу, иако је и морао да плати данак монголским освајачима, ипак је успео да остане фактички независан (слично важи и за неке мање кнежевине на западу источнословенских земаља).

(2) Статус мањине – *да* и *не*: У границама целокупне монголске државе Источни Словени били су, свакако, мањина. Али пошто се ни сами освајачи нису настанили на освојеним земљама (већ су заснивали своју државу – Златну Орду са главним градом Сарајем), нити неки други колонисти, Источни Словени остали су на својим говорним подручјима већина (и у односу на аутохтоне несловенске мањине на тим земљама, пре свега угрофинске) – али већина подређена милитантној и много боље организованој мањини туђих освајача.

(3) Иноверно окружење – *да* и *не*: Освајачи су били незнабошци, док је православна црква стално водила активан (а повремено и успешан) мисионарски рад у Златној Орди. Освајачи се нису мешали у верска питања и остављали су своје поданике мање-више на миру да исповедају шта год хоће – под условом потпуне потчињености и редовних данака.

(4) Покушаји асимиловања (језичког, верског, културног) – *не*: Циљ монголских освајача била је фактичка и финансијска власт над освојеним подручјима, не и њихова асимилација. Одређену улогу ту је, вероватно, играла и чињеница да је ниво социјалног, привредног и културног развоја код освајача на почетку био нижи него код Источних Словена.

(5) Механизми противљења асимилацији: Отпор је био усмерен против саме туђе владе. Он се, иначе, појачава тек од каснијег 14. в., углавном због слабе централне владе код Источних Словена

након пада Велике Кијевске кнежевине. Тек са успоном некада безначајне Московске кнежевине током 14. в. ствари почињу да се мењају. Тако, 1380. млади московски кнез Димитрије добија прву битку против монголских освајача, а век касније, његов наследник на московској столици, велики кнез Иван III коначно успева да ослободи земљу од татарског јарма. Након ослобођења 1480. Московска Русија и даље иде путем консолидације и јачања земље. У то доба почиње да се формира и руски културни идентитет који је израстао из источнословенске компоненте православног словенског идентитета. А од 16. века Московска држава себе све више схвата као последње уточиште и последњи ослонац праве вере. У ово доба формира се, наиме, доктрина о Москви као наследници Првог и Другог Рима, који су пропали јер их је Бог казнио због изневеравања православља. Према томе, Московска Русија – тада једина православна држава – себе је схватала као трећи Рим – док четвртог никада неће бити.

Језички идентитет у Московској Русији дефинише се пре свега преко руско-црквенословенског писменог језика, док руски говорни језик тек почиње да се формира, и то на основу московског урбаног коинеа (уп. Ларин 1961, 1975). За просечног Руса свакодневна комуникација одвија се, дакле, и даље на дотичном матерњем говору.

Источнословенске земље у саставу Велике кнежевине Литваније (14–17. в.)

Од друге половине 13. века Литванија Гедимина Великог и његових наследника Гедиминовића налази се у сталном успону. Под литванску власт у 14. в. доспевају огромни делови источнословенских земаља, слабих и расутих након монголске најезде – територије савремене Украјине, Белорусије, као и западни предели руског говорног подручја – и то за више од четврт миленијума. Културно-језичка ситуација на тим пределима умногоме се разликује од оне код других Источних Словена (уп. горе). Ако се на ово подручје примене г. н. параметри, добијамо следеће резултате:

(1) Подела матичне територије – *да* (уп. г.).

(2) Статус мањине – *да* и *не*: Демографски односи у Великој кнежевини Литванији нису довољно проучени, али је источнословенски живаљ у сваком случају чинио њен битни саставни део. Ситуација се мења од пољско-литванске уније 1386, када се браком

литванског принца Јагајла и пољске принцезе Јадвиге ствара снажна династија Јагелона. У тој пољско-литванској држави Источни Словени постају мањински живаљ.

(3) Иноверно окружење – *да* и *не*: Хришћанство се у Литванији учврстило прилично касно, сем тога, оно је на почетку сматрано (било у облику католичке, било православне вероисповести) више као политички фактор. Покрштавање је зато у Литванију стизало и са православног истока, из Кијевске Русије, и са запада – преко немачког ордена и католичких витезова. Касније, у заједничкој литванско-пољској држави, пољска компонента, а тиме и католичанство, постају све доминантнији. Касније се шири и унијатство – пре свега код Источних Словена, који постају мањински живаљ (било православци, било унијати).

(а) Покушаји асимиловања (језичког, верског, културног) – *да* и *не*: Усмерена и стална асимилација почиње тек за доба католичке пољске доминације. При томе различити сегменти културе у различите епохе у различитом степену били су изложени асимилацијским потезима. Занимљиво је да је асимилација у почетној фази, у Великој кнежевини Литванији, могла да иде, такорећи, у обрнутом правцу – од источнословенских поданика ка литванским освајачима, као што показују следећа два примера: (а) етноним *Литвин* био је (само)назив белоруских поданика у литванској држави, што би се могло тумачити као знак да је етничка самосвест код Источних Словена била више развијена него код Литванаца (који су у то доба више користили региониме одн. називе племена као етнониме; (б) пошто је литвански језик био писмено фиксиран веома касно, тек од средине 16. века, литванска кнежевина се за сврхе своје администрације, права и сл. до 1699. служила тзв. *јросійом мовом*, посебним писменим језиком насталим на бази западних источнословенских говора.

(4) Механизми противљења асимилацији: Када је кренула све јача полонизација и покушаји католичења / унијаћења, од 15. века, али нарочито у 16–18. в., центар отпора формира се у тзв. *брајистивима*, тј., удружењима православних Словена у оквиру парохија, нарочито по варошима (где је верски притисак био и израженији). Она су одржавала и парохијске школе, у којима су православна деца стицала прво образовање у духу Православне Славвије и на црквенословенском језику.⁴

⁴ Занимљив увид у културно-језичку ситуацију код Источних Словена у пољско-литванској држави у 15–17. в. пружа СКОРИНА 1990.

Православни Јужни Словени у Османском царству (к. 14–19. в.)

Даље излагање ограничава се само на српска говорна подручја, јер разматрање источнобалканских словенских територија захтева посебан приступ. Ако се наши радни параметри анализе примене на ову ситуацију, добијамо следеће резултате:

(1) Подела матичне територије – *да* и *не*: Током дугог периода турских освајања долазило је, свакако, до одвајања појединих региона. Али на крају тог периода, за доба турске владавине, готово целокупно српско говорно подручје доспело је под турску власт – иако фактички не и сва подручја у истој мери (нпр., неки региони Црне Горе у знатно мањој мери од босанских итд.).

(2) Статус мањине – *да* и *не*: У границама целокупне османске државе православни Јужни Словени, свакако, представљали су мањински живаљ. Али не и на својим подручјима, где су они остали већински живаљ – под туђом влашћу.

(3) Иноверно окружење – *да* и *не*: У границама целокупне османске државе – *да*, на својим подручјима – *не*, иако ту, свакако, треба узимати у обзир ширење ислама у Босни и неким другим регионима, где је удео православних Словена ту и тамо могао да постане релативно низак.

(4) Покушаји асимиловања (језичког, верског, културног) – *да* и *не*: Таквих покушаја, свакако, јесте било, али не и у континуитету. Јер асимилација целокупне раје није била суштински циљ мањинске политике у османској држави. Асимилација је стога била више селективна и усмерена – и, пре свега, верски оријентисана.

(5) Механизми противљења асимилацији: Главни механизам противљења биле су побуне – које су за последицу стално имале прогоне и репресије, док се културни и верски опстанак базирао на делатности православне цркве и појединих парохија, као и на јакој привржености словенског живља православљу (сем у неким регионима Босне).

Православни Јужни Словени у Аустријском царству

Крајем 17. века политичка збивања доводе до дугорочне поделе српског живља – док већи део остаје у саставу османске државе, велики контингенти Срба одлазе у јужноугарске пределе, на тадашњу Војну границу, где се и селе као аустријски поданици. Тамо се

током 18. века формира ново српско друштво, које се у више погледа и све видљивије разликује од оног код Срба под турском владом. Ти аустријски Срби чувају и даље своју културну баштину, тј. културу Православне Славије, али они истовремено све активније долазе у контакт са западноевропским културним моделом. Одређену улогу у културним развојним процесима имало је и то што српско друштво на овим пределима постаје све урбаније – за разлику од претежно руралног, сељачког српског живља под турском владом. Културне везе са Русијом, јаке на почетку новог српског живота на аустријским земљама (уп. Грулић 1908), постају од 1740. све слабије, што се делимично даје објаснити политичким биткама и збивањима у самој Русији након смрти Петра Великог почетком 1725, али то слабење свесрдно поздравља и подржава аустријска влада. Тако се, постепено, од средине 18. века развија нова, специфична српска култура и њен нови писмени језик – тзв. славеносрпски – као и властита писмена и књижевна традиција која ће се угасити тек после коначне победе реформе Вука Караџића.⁵ Ако се наши радни параметри анализе примене на ово подручје, добијамо следеће резултате:

(1) Подела матичне територије – *да*: Оба дела заједничког говорног и културног подручја дуго остају довољно строго одвојена и развијају се у границама различитих културних парадигми.

(2) Статус мањине – *да*: Српско становништво било је једна од више (словенских и несловенских) мањина у Аустријском царству. Током Словенског националног препорода с почетка 19. века код тих мањина почиње да се формира свест о словенској заједници – у облику панславизма, панјугославизма и аустрославизма.

(3) Иноверно окружење – *да*: Православни Срби у јужној Угарској сматрани су код аустријских власти за поданике нижег ранга од Словена католика одн. унијата.

(4) Покушаји асимиловања (језичког, верског, културног) – *да* и *не*: најизраженији и најконстантнији био је, свакако, покушај верске асимилације – док је културна и језичка асимилација била више спонтане и селективне природе. Тако, на пример, приступ високом и вишем образовању као и службеној каријери ишао је само преко знања латинског и немачког. Важну улогу у том глобалном асимилацијском потезу имала је школска реформа Фелбигера у 1770-им. Њоме је Аустрија добила тада најмодерније школе у Европи, које су биле (до одређене мере) отворене и за мањинску децу и омладину

⁵ Драгоцену грађу за проучавање српског живља у аустријским пределима до краја 18. века пружа Фотић 2005. Уп. так. Лециловская 1988.

(уп. Кириловић 1929, Костић 1978). Али то је, истовремено, додатно слабило везе са православном и словенском Русијом.

(5) Механизми противљења асимилацији: Центар отпора сталним асимилацијским потезима била је православна црква – срж и гарант барем минималне аутономије у туђем већинском окружењу. Постепено се формира и српска образована елита, која се труди око чувања православне и словенске културе – прихватајући при томе све врлине западног културног и образовног система. Тако, изворно верски оријентисан отпор прераста у културно оријентисан. Формира се и културна самосвест и настаје посебна писмена култура и њен језик – славеносрпски. Како би се избегла опасност асимиловања, деца и омладина шаљу се по могућности у протестантске вишешколске установе, словачке и немачке. Око 1800. већ постоји доста развијена етничка и културна самосвест код припадника те нове српске културе, већ постоји и довољно стабилна и у жанровском погледу диференцирана писменост, чак и белетристика, за коју стара Православна Славија није знала. Већ се води свесна и оштра полемика око тога какав облик треба да има књижевни српски језик Новог доба (уп. KRETSCHMER 2012a).

Веома је важно питање шта се дешавало после административног уједињења тих некада одвојених подручја? Да ли је долазило и до стварног културног и језичког уједињења? По којем моделу? Шта се дешавало са старим културним традицијама? Ова тематика – толико сложена колико и непроучена – захтева, свакако, посебан третман. Зато ћемо се ту ограничити само на нека прелиминарна запажања:

До поделе говорног подручја дошло је у два од четири размотрена случаја: (а) када је део источнословенских земаља ушао у састав Велике кнежевине Литваније и (б) када се један велики контингент српског живља одселио у Јужну Угарску. У оба случаја подела је трајала дуго – око два и по века. Даљи развој, међутим, ишао је различитим правцима:

Код Источних Словена до уједињења долази током 17. века (и касније). Нова руска династија Романових успева не само да стабилизује државу, која се током тзв. Смуте на прелазу из 16. у 17. век замало била распала – већ и да део по део враћа источнословенске земље, јер Пољска у то доба постаје све слабија. Из тих некада литванско-пољских предела долазе и једини у европском смислу образовани људи у Московску Русију, који су јој били преко потребни. Одређени број њих доспева и на доста високе положаје – све до места наставника царске деце, које ће добити учени монах Симеон из

Полоцка. Утицај те образоване елите добио је у историјској русистици чак и посебан назив – *џрећи црквенословенски уџицај* (аналогно *џрвом* и *другом јужнословенском уџицају* – уп. НИКОЛАЕВА 2003). Ти људи били су, свакако, носиоци и старе православне словенске културе, али претежно ипак представници и носиоци западноевропске културе у њеној пољској варијанти. Тако се полако припремало за глобалне реформе Петра Великог, које ће радикално променити облик, суштину и параметре руске културе. Међутим, управо руска култура и њен писмени језик, из којег је израстао и данашњи руски језички стандард, сачували су и знатан део старе православне културне парадигме – за разлику од две друге источнословенске културе, украјинске и белоруске. Развој код њих више личи на српски, који се одвијао по Вуковом моделу, по којем се предност изричито даје народној фолклорној култури и њеном језику.

Код Срба је ситуација и иначе умногоме била другачија него руска. Да је славеносрпски културно-језички модел преживео, настао би, вероватно, књижевни, а касније и стандардни српски језик типолошки сличан руском. Али ствари су, као што је познато, кренуле другим путем. Почетком 19. века у језичку полемику се укључује млад и амбициозан Вук Караџић – чији је модел и однео победу. То је имало за последицу да се словеносрпска писмена традиција, која је успешно постајала замало век, не само угасила, већ је и потпала под стигму једног начелно неуспелог покушаја језичке реформе. Као аргумент у корист таквог схватања не наводе се, међутим, неки објективни разлози, већ се служи аксиоматичном конвенционалном тврдњом да је једино Вуков модел био онај прави. Али, као што се зна, поједини словенски писмени, књижевни и стандардни језици стварани су на веома различите начине, што не представља неку сметњу њиховом успешном функционисању. Другим речима, језик славеносрпске писмености, нарочито када су у питању доминантне развојне тенденције у каснијој његовој фази, свакако, могао би да постане база за стварање српског језичког стандарда – да се није појавио Вук са својом револуционарном и визионарном концепцијом писменог српског језика Новог доба. Подсетимо, да – иако су и неки други словенски стандардни језици створени на бази сличних концепција (нпр., словачки), Вук је био први који се усудио да језик усмене народне културе стави у апсолутни центар књижевно-језичке концепције.⁶

⁶ Ова тема се развија у једном нашем раду, који чак има наслов „Шта би било да није било Вука?“ (KRETSCHMER 20126).

До административног и политичког уједињења српског говорног подручја долази тек после Првог светског рата, док културне везе и заједнички књижевни и стандардни језик постоје већ од последњих деценија 19. века – и то не само за Србе, већ и за становништво Хрватске, Босне, Херцеговине и Црне Горе. Ипак, ни унутар самог српског говорног подручја не долази до потпуног уједињења – одређене разлике између унутрашње Србије и данашње Војводине у ставу према народној компоненти националне културе као и у историјском културном памћењу социјума и данас се дају приметити – а да не помињемо специфику Црне Горе као и унутрашњу диференцијацију босанско-херцеговачких простора.

Потрудили смо се да покажемо неке аспекте досада сразмерно слабо проучене тематике у оквиру концепције Православне Славије као културно-језичког јединства, наиме, специфику развојних процеса код оних делова тог ареала који су дуже време припадали неком туђем окружењу – језичком, културном и/или верском. Тиме смо хтели да скренемо пажњу на важност истраживања не само оног заједничког у историји Православне Славије, већ и њене унутрашње диференцијације. То ће нам, поред осталог, омогућити адекватније проучавање и једне друге важне, а мало проучене теме – историје завршне фазе културно-језичке заједнице православног словенског света и механизма прелаза на културни модел Новог доба.

У границама овог приказа, свакако, није било могуће да се да детаљни увид, исцрпна анализа како размотрене четири енклавне ситуације, тако и проблематике унутрашње диференцијације културе Православне Славије у целини. То и није био циљ овог рада – већ да се скрене пажња на важност упоредног приступа проучавању културне и језичке историје и да се прикажу могуће методолошке опције једног таквог приступа.

Цитирана литература

- Гавриловић, Славко (ур.). *Историја српског народа*. Књ. 4. „Срби у XVIII веку.“ Београд 1986.
- Грулић, Радослав. *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Београд 1908.
- Живов, В. М. „Роль русского церковнославянского в истории славянских литературных языков. *Актуальные проблемы славянского языкознания*. Москва 1988, стр. 49–98.
- Живов, В. М. *Культурные конфликты в истории русского литературного языка XVIII – начала XIX в.* Москва 1990.

- ЖИВОВ, В. М. „Культурные реформы в системе преобразований Петра I. *Из истории русской культуры*. Т. III (XVII – начало XVIII века). Москва 1995, стр. 528–583.
- ЖИВОВ, В. М. *Язык и культура в России XVIII века*. Москва 1996.
- ЖИВОВ, В. М. *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва 2002.
- КИРИЛОВИЋ, Димитрије. *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740–1780)*. Сремски Карловци 1929.
- КОСТИЋ, Страхиња. „Почеци образовања учитеља на 'нормалним' течајевима у Сомбору 1778–1811.“ Макаревић, Р., Василијевић, С. (ур.), *Две стотине године образовања учитеља у Сомбору. 1778–1811*. Сомбор 1978, стр. 11–80.
- КРЕЧМЕР, Анна. „Актуалне вопросы истории русского литературного языка.“ *Вопросы языкознания*, № 6/1995, стр. 96–123.
- КРЕЧМЕР, Ана. „1847. и језичка реформа Вука Караџића.“ *Зборник Мајице Српске за књижевност и језик* XLV/1–3 (1997), стр. 117–121.
- КРЕЧМЕР, Анна. „Сравнительная история славянских литературных языков: вопросы методологии.“ *Вестник Московского Университета*. Сер. 9., № 3/1998, стр. 48–59.
- КРЕЧМЕР, Ана. „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији).“ *Јужнословенски филолог* LVI/1–2 (2000) (in memoriam П. Ивић), стр. 543–559.
- ЛАРИН, Б. А. *Разговорный язык Московской Руси. Начальный этап формирования русского литературного языка*. Москва 1961.
- ЛАРИН, Б. А. *Лекции по истории русского литературного языка*. Москва 1975.
- ЛЕЩИЛОВСКАЯ, И. И. „Сербская культура.“ Злыднев, В. И. (отв. ред.), *Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения*. Москва 1988, стр. 173–199.
- ЛИТАВРИН, Г. Г. и В. В. Иванов (отв. ред.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма*. Москва 1989.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. „Система литературных жанров Древней Руси.“ *Славянские литературы*. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва 1963, стр. 47–70.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. „Древнеславянские литературы как система.“ *Славянские литературы*. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва 1968, стр. 5–48.
- ЛОТМАН, Ю. М. „Несколько мыслей о типологии культур.“ Успенский, Б. А. (отв. ред.), *Языки культуры и проблемы переводимости*. Москва 1987, стр. 3–11.

- МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, Смиља, Поповић, Даница. *Привајни живои у српским земљама средњег века*. Београд 2004.
- НИКОЛАЕВА, Т. М. „Было ли так называемое „третье южнославянское влияние“?“ Андрамонова, Н. А., (отв.ред.), *Русская и сопоставительная филология*. Казань 2003, стр. 95–99.
- ПИККИО, Рикардо. *Древнерусская литература*. Москва 2002.
- ПИККИО, Рикардо. *Slavia Orthodoxa. Литература и язык*. Москва 2003.
- ПОПОВИЋ, Марко, ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав, РИСТОВИЋ, Милан. *Историја привајног живоија у Срба*. Београд 2011.
- САМАРЦИЋ, Радован (ур.). *Историја српског народа*. Књ. 3. „Срби под туђинском влашћу 1537–1699.“ Београд 1993.
- СКОРИНА: „Франциск Скорина и его время.“ Энциклопедический справочник. Минск 1990.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян.“ *Вопросы языкознания* 1/1961, стр. 52–66.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII–XVIII вв.“ Аванесов, Р. И., Котков, С. И. (изд.), *Вопросы образования национальных языков*. Москва 1962, стр. 5–21.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Взаимоотношения локальных типов древнеславянского (литературного) языка позднего периода (2-я пол. XVI–XVII вв.).“ *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва 1963, стр. 230–272.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX в.“ *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков*. Москва 1978, стр. 269–328.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Литературный язык у сербов в XVIII в. (до 1780 г.).“ *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность*. Москва 1979, стр. 154–201.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII в. код Срба.“ *Научни сасџанак славистија у Вукове дане* 10/1. Београд 1981, стр. 33–40.
- ТОЛСТОЈ, Н. И. „Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику.“ *Научни сасџанак славистија у Вукове дане* 8/1. Београд 1982, стр. 15–25.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. „Славянские литературные языки и их отношение к другим языковым идиомам (стратам) – (опыт сравнительного рассмотрения).“ Толстой, Н. И., *История и структура славянских литературных языков*. Москва 1988а, стр. 6–27.

- Толстой, Н. И. „К вопросу о зависимости элементов стиля стандартного литературного языка от характера его „стандартности“.“ Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва 1988б, стр. 27–34.
- Толстой, Н. И. „Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку.“ Толстой, Н. И., *История и структура славянских литературных языков*. Москва 1988в, стр. 164–173.
- Толстой, Н. И. „Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации.“ *Вопросы языкознания*, № 2/1997, стр. 16–23.
- Толстой, Н. И. *Избранные труды*. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация. Москва 1998, стр. 30–42.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*. IX Международный съезд славистов. Доклады. Москва 1983.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Из истории русского литературного языка XVIII – начала XIX века*. Москва 1985.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. Москва 1987.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*. Москва 1994а.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. „Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века).“ Успенский, Б. А., *Избранные труды*. Т. I. Семиотика истории. Семиотика культуры. (Язык. Семиотика. Культура). Москва 1994б, стр. 219–253.
- ФОТИЋ, Александар. *Привајини живој у српским земљама у освић модерног доба*. Београд 2005.
- FERGUSON, Charles. „On Diglossia.“ *Word* 15 (1959), стр. 325–359.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. „Задачи литературного языка и его культура.“ *Prager Linguistischer Zirkel*. München 1971, стр. 338–377.
- ISSATSCHENKO, Alexander. *Mythen und Tatsachen über die Entstehung der russischen Literatursprache*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 298. Bd., 5. Abhandlung. Wien 1975.
- ISSATSCHENKO, Alexander. *Geschichte der russischen Sprache*. Heidelberg, Bd. 1 1980, Bd. 2 1983.
- JEDLIČKA, Alois. *Die Schriftsprache in der heutigen Kommunikation*. Leipzig 1978.

- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums)*. Slavistische Beiträge 241. München 1989.
- KRETSCHMER, Anna. „Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку).“ *Научни сасиџанак слависџа у Вукове дане* 19/2. Београд 1990, стр. 61–68.
- KRETSCHMER, Anna. „Методологија разрађивања лингвистичких текстуелних модела за предстандардно-језичко доба.“ *Научни сасиџанак слависџа у Вукове дане* 20/2. Београд 1991, стр. 65–71.
- KRETSCHMER, Anna. „Zur Rolle der Übersetzungen bei der Entstehung von slavischen Standardsprachen (unter besonderer Berücksichtigung der russischen und der serbischen Situation).“ *Zeitschrift für Slavistik* № 37/1 (1992), стр. 60–71.
- KRETSCHMER, Anna. „Zur Entstehungsgeschichte slavischer Standardsprachen (einige methodische Überlegungen).“ *Welt der Slaven* XXXVIII/2 (1993), 254–264 (Beitrag für den XI. Internationalen Slavistenkongress, Bratislava 1993).
- KRETSCHMER, Anna. „Und noch einmal zur Diglossie.“ *Wiener Slawistischer Almanach* 33, 1994, стр. 181–195.
- KRETSCHMER, Anna. „О феномену тзв. Pax Slavia Orthodoxa у контексту историје словенских стандардних језика.“ *Научни сасиџанак слависџа у Вукове дане* 25/2. Београд 1996, стр. 31–39.
- KRETSCHMER, Anna. „Од српскословенског ка рускословенском (на материјалу 'Хроника' Ђ. Бранковића).“ *Научни сасиџанак слависџа у Вукове дане* 28/2. Београд 1999, стр. 197–202.
- KRETSCHMER, Anna. „Pax Slavia Orthodoxa vs. Pax Slavia Latina.“ Girke, W., Guski, A., Kretschmer, A. (Hg.), *Вертоградъ многоцветный. Specimina Philologiae Slavicae, Suppl. 64*. München 1999, стр. 145–152.
- KRETSCHMER, Anna. „Уочи стандардизације српског језика (језик *Хроника* Ђ. Бранковића).“ *Научни сасиџанак слависџа у Вукове дане* 30/1. Београд 2001, стр. 11–19.
- KRETSCHMER, Anna. „Slavenoserbisch.“ *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* 10. Klagenfurt–Wien–Ljubljana–Sarajevo 2002, стр. 473–476.
- KRETSCHMER, Anna. „Vom Kirchenslavischen zu Schriftsprachen der Neuzeit (Schriftserbisch um 1700).“ *Welt der Slaven* XLIX (2004), стр. 145–160.
- KRETSCHMER, Anna. „О руском језику петровског времена (в свете данних анализа частной переписки).“ Okuka, M., Schweier, U. (Hg.). *Germano-Slavistische Beiträge*. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag. Die Welt der Slaven. Sammelbde – Сборники. Bd. 21 (2004), стр. 137–148.

- KRETSCHMER, Anna. „Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи.“ *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 32/1. Београд 2004, стр. 201–210.
- KRETSCHMER, Anna. „Српски језик између старог и новог доба (о језику *Хроника Ђ. Бранковића*).“ *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 34/1. Београд 2005, стр. 43–53.
- KRETSCHMER, Anna. „Eine sprach- und kulturhistorische Studie zur Endphase der Orthodoxen Slavia., Kempgen, S. et al. (eds.), Deutsche Beiträge zum 14. Internationalen Slavistenkongress Ohrid 2008. *Die Welt der Slaven*. Sammelbde, Bd. 32 (2008), стр. 205–216.
- KRETSCHMER, Anna. „Slawenoserbisch als Phänomen der serbischen Sprach- und Kulturgeschichte und der Slavia Orthodoxa.“ Плић Марковић, Г., Kretschmer, A., Okuka M. (прir.), *An den Anfängen der serbischen Philologie – На њочеџима српске филологије. „Сало дебелого јера либо азбукојроџрес Саве Мркаља (1810–2010).“* Philologica Slavica Vindobonensia 1. Wien 2012б, стр. 21–47.
- KRETSCHMER, Anna. „Šta bi bilo da nije bilo Vuka?“ Плић Марковић, Г., Kretschmer, A., Okuka M. (прir.), *An den Anfängen der serbischen Philologie – На њочеџима српске филологије. „Сало дебелого јера либо азбукојроџрес Саве Мркаља (1810–2010).“* Philologica Slavica Vindobonensia 1. Wien 2012б, стр. 281–285.
- РИЦЧИО, Riccardo. „Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition.“ *Welt der Slaven VII* (1962), стр. 1–27.
- РИЦЧИО, Riccardo. *Litteratura della Slavia ortodossa (IX–XVIII sec.)*. Bari 1991.
- СТЕГМУЛЛЕР, Wolfgang. „Der sogenannte Zirkel des Verstehens.“ *Das Problem der Induktion. Humes Herausforderung und moderne Antworten*. Darmstadt 1975, стр. 63–88.

Анна Кречмер

К ВОПРОСУ СЛАВЯНСКОГО КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОГО
ИДЕНТИТЕТА (ПРАВОСЛАВНЫЕ СЛАВЯНЕ ВНЕ
ПРАВОСЛАВНОЙ СЛАВИИ)

Р е з ю м е

Исходной точкой данной работы является концепция Православной Славии как культурного (относительно письменной, цивилизационной культуры) единства – от момента принятия христианства византийского толка и до Нового времени. Сама работа посвящена, однако, дифференци-

ации, специфике внутри этого единства. Она показана в работе на примере сравнительного анализа четырех энклавных ситуаций восточнославянского мира – восточных славян под татарским игом, восточных славян в составе Великого княжества Литовского, позднее польско(-литовского) государства, южных славян (сербов) под турецким игом и южных славян (сербов) – подданных Австрийской империи.

Ключевые слова: Slavia Orthodoxa – (само)осознание человека и общества – донациональный период – общество в диаспоре.

Anna Krechmer

SOME REMARKS ABOUT SLAVIC CULTURAL AND LANGUAGE IDENTITY (SLAVIA ORTHODOXA IN THE ENCLAVE SITUATION)

Summary

The objective of the paper is to describe the internal variability within the cultural unity of Slavia Orthodoxa (a world with the uniform written culture, literature and the Church Slavonic language) from the times of christening in the Eastern Orthodox Church and up to the New Age. The contrastive analysis of the paper presents four enclave situations: Eastern Slavs during Mongolian reign, Eastern Slavs as the citizens of the Grand Duchy of Lithuania, South Slavs (Serbs) under Turkish reign, South Slavs (Serbs) as the citizens of the Austrian Empire.

Keywords: Slavia Orthodoxa – (auto)perception of a person's community – pre-national period – community in the enclave situation.